

Ж. В. ЗАВАЛЬНА

Жанна Вікторівна Завальна, доктор юридичних наук, доцент, завідувач кафедри Сумської філії Харківського національного університету внутрішніх справ

ЩОДО ПИТАННЯ ПРО ЮРИДИЧНУ ПРИРОДУ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ

Актуальність досліджень понятійного апарату в правовій науці не полишає свого провідного місця. Визначаючись із тим чи іншим науковим напрямом, постає питання у визначенні й окресленні понятійного апарату як інструментарію наукового дослідження. Пов'язаність теоретичних положень із практикою є прямою і проявляється у законодавчих та підзаконних актах. Нинішній стан вітчизняного законодавства вимагає змін та поліпшень. Це також обумовлено проведенням реформ в усіх сферах суспільного та державного життя. Уточнення й визначення понятійного апарату є невідкладною потребою підвищення ефективності правозастосовної та праворозпорядчої діяльності відповідних публічних органів.

Зміни в суспільному житті змінюють і погляди науковців на суспільні та державні явища, тим самим висувуючи проблеми правового регулювання в новому аспекті. Приватна та публічна сфери наближаються у одна до одної і мають тенденцію до взаємопроникнення, яке відображається у застосуванні методів регулювання, форм організації відносин, застосування засобів, використанні понять тощо. Деякі із перерахованого інструментарію є розробленими на теоретичному рівні та справедливо можуть використовуватись для всіх видів відносин, типів регулювання, приватної й публічної сфери. У більшості своїй, особливо це стосується понятійного апарату, питання та явища не можуть бути механічно «перекинуті» із сфери в сферу, оскільки не мають наукової розробки на теоретичному рівні, що могло бути підставою для вирізнення їх загальних та особливих ознак і дало б змогу обґрунтувати доцільність та особливість застосування в тій чи іншій сфері (відносин). Саме таке становище також спостерігається щодо поняття «зобов'язання».

Метою даної статті є вдосконалення правового регулювання відносин, що виникають при встановленні зобов'язань. Відповідно, *завданням* є аналіз юридичної доктрини та положень чинного законодавства щодо розуміння сутності категорії «зобов'язання».

В юридичній науковій літературі неодноразово піднімалось питання про поняття та сутність категорій зобов'язання. В основному дискусія розвивалась в рамках теорії права і знайшла відображення у працях таких вчених теоретиків, як: М. Г. Александрова, С. С. Алексеева, С. М. Братуся, Н. В. Вітрука, Б. С. Ебзева, Г. В. Мальцева, С. Ф. Кечетк'яна, В. І. Леушина та інших. Проблематиці зобов'язання та зобов'язального права свого часу та й нині займаються науковці романісти та представники приватноправової вітчизняної і зарубіжної науки, найвідомішими серед яких можна назвати М. Вінавера, Віндшейда, Г. Денбурга, О. С. Іоффе, Л. Єннекеруса, А. С. Кравцова, І. Б. Новицького, Є. В. Пессека, Й. О. Покровського, Савін'ї, Є. О. Суханова, І. М. Трепіцина, Г. Ф. Шершеневича та інших. Однак, не зважаючи на наявність робіт науковців-класиків, у даному напрямі відмічається недостатність відображення поглядів на зобов'язання в умовах зміни наукових поглядів на право взагалі та появи нових підходів у регулюванні відносин, прикладом яких може бути людиноцентристська концепція.

У фаховій науковій літературі про розуміння сутності зобов'язання як категорії правової науки, як правило, не йдеться, оскільки увага науковців зосереджується на констатації варіативного ряду позначення даного явища, яке розуміється всіма науковцями однозначно – у цивільно-правовому дискурсі.

Поняття «зобов'язання» визначають, як правило, представники приватноправової сфери, і відповідно до цього вважається, що відносини мають яскраво виражений майновий характер. З цього приводу в цивільній науці сформувався три основні позиції. Панівною, загальноприйнятою теорією, яка відображена на сьогодні в законодавстві та, за якою зобов'язанням можуть визнаватись тільки такі відносини, які полягають в обов'язку боржника виконати на користь кредитора певну дію, яка має майнову цінність (Г. Денбург, Г. Ф. Шершеневич, А. С. Кравцов, О. С. Іоффе, Є. О. Суханов). Наприклад, О. С. Іоффе визначав зобов'язання як закріплене цивільним законодавством суспільне відношення з переміщення майна та інших результа-

тів праці, в силу якого одна особа (кредитор) має право вимагати від іншої особи (боржника) здійснення певних дій і обумовленого цим утримання від здійснення інших певних дій¹.

Інша теорія заснована на ідеї можливості існування немайнових відносин, які можна вважати зобов'язанням, що забезпечені майновою санкцією (неустойкою) (І. Н. Трепцін, М. Вінавер, І. Б. Новицький). Відповідно до третього напрямку теорії, ряд авторів обґрунтовують тезу про існування зв'язку між майновим характером зобов'язальної дії та юридичною силою самого зобов'язання (Б. Віндшейд, Л. Єннекерус, С. В. Парсек). Представники даної теорії вважають, що взаємини не обов'язково приводять до встановлення виключно майнових правовідносин. Так, Л. Єннекерус підкреслював, що існують різноманітні вимоги, спрямовані на виконання, але вони не мають майнової цінності². Можна говорити про те, що дане сприйняття зобов'язання виросло із позицій представників класичної школи романістів. Так, Ф.-К. Савін'ї, досліджуючи римське зобов'язальне право, визначав зобов'язання як таке відношення, що «... полягає у володарюванні над особою, але не над усією особою (бо це привело б до знищення особистості), а тільки над певними окремими її діями, які можуть бути виділені із свободи цієї особи і підпорядковані нашій волі»³.

Остання позиція показує широкий підхід до розуміння зобов'язання. Можна говорити, що в ній закладено загальноправовий, міжгалузевий підхід до даного явища. В даному випадку підтверджується припущення, що дане явище є не тільки таким, що належить до майнової сфери, обмежуючись відносинами, які виникають у цивільному чи господарському обігу.

Наведені теорії розуміння зобов'язання не дають повного відображення цього явища як явища правової дійсності. Тому розгляд сутності зобов'язань як юридичного міжгалузевого вимагає визначення поняття зобов'язання міжгалузевого чи, вірніше, загальноправового явища.

Розробка категорії зобов'язання як узагальненого чи загальнотеоретичного зіштовхується із труднощами методологічного характеру. Необхідність переосмислення та сприйняття даної категорії як загальноправової існує, але недостатність наукових розробок у теоретичній сфері на початковому етапі примушує застосовувати порівняльний метод (розуміння «зобов'язання» в політології, соціології, психології та інших науках із цивільно-правовою характеристикою зобов'язання), а також метод від конкретного до загального (від напрацювань цивільно-правової науки до висновків на міжгалузевому рівні чи рівні теорії права), що деякою мірою обумовлює нахил наукового дослідження до тієї чи іншої галузевої сфери науки. Останнє може сприйматись як спрощення та «перетягування» понять і категорій однієї галузі в іншу, що може й не давати об'єктивного результату. Але застосування таких методів створить можливість для здійснення проміжних результатів та висновків і послугує базою для подальших розробок у даному напрямі.

Не відкидаючи напрацювань цивільно-правової та господарсько-правової науки, дозволимо собі взяти їх для аналітичної основи і запропонувати своє бачення зобов'язання. Зобов'язання, зазвичай, сприймають як цивільні правовідносини. На користь цього наводять аргументи про те, що зобов'язання мають такі *елементи*, як у правовідносин; суб'єкти мають бути *рівними* між собою; можуть виникати в сфері обміну *майновими благами*; виникати на *підставі* юридичних фактів, які вважаються цивільно-правовими. На противагу цьому при аналізі даних позицій виявляється, що дані твердження є дещо завузькими для категорії зобов'язань.

Щодо позиції, за якою зобов'язання є правовідносинами і мають такі ж *елементи*, як і правовідносини: суб'єкт, об'єкт, правомочність і зобов'язаність⁴. Однак у зобов'язанні ці елементи мають свої особливості, які й обумовлюють навіть їх спеціальні назви. Так, в силу того, що зміст зобов'язання являє собою певну дію, яка повинна бути виконана в майбутньому, то уповноважений у відносинах суб'єкт, чекаючи виконання цієї дії, так мовити довіряє іншій стороні – вірителю. Зобов'язаний суб'єкт повинен виконати певну дію і несе відповідальність за невиконання свого обов'язку. При сприйнятті обов'язку, який покладається на певну особу законодавцем або береться на себе добровільно, дана особа сприймається як зобов'язана особа. Належна вірителю правомочність здійснювати активні дії стосовно зобов'язаної особи є зобов'язаністю.

Щодо *суб'єктів*, між якими можуть виникати зобов'язання, то особливостю виявляється наявність зазначеної правомочності виставляти вимогу про виконання обов'язку до зобов'язаної особи. Сутність взаємозв'язку в даному випадку полягає в наявності у суб'єкта суб'єктивного права висувати таку вимогу. Так само в іншого суб'єкта також повинно бути суб'єктивне право на задоволення такої вимоги як характеристики, що проявляється у певній якості суб'єкта, відображеній у його статусі.

Такою якістю вважають рівність суб'єктів. На нашу думку, потрібно говорити не про рівність як таку, а про формальну рівність правосуб'єктності при виявленні волевиявлення вступу в правовідносини. Яскравим прикладом є відносини приватної сфери, де йдеться про *рівноправність* у правосуб'єктності при волевиявленні сторін. У публічній сфері відносини на сьогодні сприймаються як такі, суб'єкти яких не мають і не можуть мати навіть формальної рівності. Говорять про неможливість *урівняння* суб'єктів публічної сфери, таким чином про апріорну неможливість мати зобов'язальні зв'язки суб'єктів, у тому числі (чи передусім) владних, із іншими суб'єктами – навіть не підпорядкованими їм.

Аналіз законодавства і наукової юридичної доктрини показує наявність у них існуючих зобов'язальних зв'язків у напрямі від владних до інших суб'єктів, при відсутності їх прямої підпорядкованості. На наш погляд, якраз ототожнення *урівняння і рівності* учасників відносин призводить до несприйняття зворотних зв'язків, а як наслідок – і відсутності відповідальності за невиконання своїх обов'язків у публічних відносинах.

Отже, несприйняття в науці та на практиці зобов'язання як одного з видів публічних відносин є результатом теоретичної концепції влади як такої, що сприймається як благо, позитивне набуття, привілеї, яке знаходить уречевлений вигляд через застосування адміністративного ресурсу, а не через відповідальність, додатковий обов'язок перед тими, хто наділив, чи обрав, чи довірив управління над собою. Для зобов'язання як правовідносин логічно б було говорити про зобов'язаного та управомоченого суб'єкта, які мають формальну рівність у конкретних відносинах, а не про рівність суб'єктів.

Щодо предмета зобов'язання, то навіть за радянських часів не відкидалась наявність зобов'язання із *немайновим* предметом (об'єктом). С. Й. Вільнянський зазначав, що цивільним правом охороняються і захищаються зобов'язання із немайновим змістом – особисті немайнові права⁵. Аналіз предметів галузей права свідчить про наявність немайнових відносин в інших галузях права. Зокрема, не викликає заперечень наявність та немайна природа управлінських відносин. Немайнові відносини також існують і в інших публічних галузях права. Дії, які можуть вимагатись для здійснення та становити сутність поведінки зобов'язаної особи, можуть мати немайновий характер. Прикладом немайнових дій є управлінські та організаційні дії (діяльність). Тому говорити тільки про майновий зміст дій як предмета зобов'язання некоректно. Так само некоректним є твердження про те, що відносини із немайновими діями в предметі (об'єкті) відносин є не зобов'язаннями і не можуть бути зобов'язаннями, якщо ці відносини виникають не в цивільно-правовій сфері (обігу).

Зобов'язальні правовідносини виникають як і інші правовідносини із фактів, яким закон надає силу юридичних фактів. Закон не є підставою для виникнення зобов'язань, оскільки тільки наявність життєвої обставини, що сприйнята та зафіксована законодавцем як юридичний факт та відповідна вказівка законодавця, викликає зобов'язання.

Безпосередня вказівка на виникнення зобов'язань є в Цивільному кодексі України, де зазначаються: правочини, договори, результати творчої діяльності, акти органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим або органів місцевого самоврядування, якщо є пряма вказівка на це. У Цивільному кодексі УРСР була вказівка на можливість виникнення цивільних відносин із актів державного планування та адміністративних актах. Цікавим є закріплення як підстави виникнення прав та виконання обов'язків, що закріплені в адміністративних актах, оскільки це дає можливість показати виникнення не скільки цивільних відносин, скільки апріорну, теоретичну можливість існування зобов'язань не тільки приватно-правового, а й публічно-правового характеру.

Вважалося, що адміністративними актами, що викликають зобов'язання, можуть бути постанови відповідних органів про передачу майна з балансу на баланс, із актів про розподіл, перерозподіл майна, коштів, речей між адміністративними одиницями; передача житла, що знаходилось у відомчому житловому фонді у відання (управління, власність) органам місцевого самоврядування тощо.

У вказаних адміністративних актах проглядається правова природа зобов'язання, яка заснована на односторонньому волевиявленні про взяття на себе обов'язку перед іншим. У приватно-правовій сфері таке одностороннє взяття обов'язку сприймається як підстава виникнення недоговірних зобов'язань (публічна обіцянка винагороди, захист майнових інтересів без доручення тощо).

Публічно-правова сфера також знає випадки взяття на себе зобов'язання суб'єктом публічного права. Яскравим прикладом цього є зобов'язання Національного банку України щодо забезпечення стабільності гривні. Підтвердженням є те, що держава бере на себе обов'язок діяти в інтересах громадян та представляти інтереси населення як сукупності осіб. У такому випадку вирішуючи питання, звідки в осіб владних виборних органів існує право брати на себе обов'язок щодо інших осіб? Відповідь: за правом виборчого (конституційного) представництва.

У законодавстві не відстежується пряма вказівка на передачу прав на представлення при вирішенні політичних, соціальних, економічних питань, але суб'єкти владних повноважень чи інші органи державної влади, здійснюючи законодавчу, нормотворчу, правозастосовчу діяльність, виконують свою частину зобов'язання, яку взяли на себе дані суб'єкти за правом виборчого (конституційного) представництва. В даному випадку можна й потрібно говорити про зобов'язання. Тобто, такі відносини, в яких особи, інтереси яких представляють, вірають (є вірителями) в те, що дії здійснюватимуться в їх інтересах, або принаймні не всупереч їм.

Таке виникнення відносин найбільш поширене в українському законодавстві. Як правило, у законодавстві, що регулює публічні відносини, в ньому відображається тільки одна частина зобов'язання – обов'язок суб'єкта публічного права без конкретизації його носія. Інша ж частина, що стосується права виставляти вимогу про виконання зобов'язання, законодавством не закріплена. Так, дуже часто не зазначається механізм виконання цього обов'язку, а якщо він і присутній, то відповідне законодавство не містить вказівки на суб'єкта, який має право на постановку питання про якість представлення свого інтересу, а також порядок виставлення вимоги про захист за невиконання взятих на себе суб'єктами публічного права зобов'язань.

Таким чином, характеризуючи категорію зобов'язання, встановлено, що вона має загальноправовий характер. Також сприймається як правовідносини, які мають вирізняльні ознаки, як-то: 1) суб'єктами зобов'язань є зобов'язана особа та управомочена особа. Зобов'язаною та управомоченою особами можуть бути суб'єкти як приватного, так і публічного права; 2) наявність суб'єктивного права – виставлення вимоги в управомоченій особі; 3) правосуб'єктність осіб повністю або в частині є формально рівною; 4) предметом зобов'язання є дії майнового та немайнового характеру.

Виходячи із вищевикладеного та враховуючи наведені ознаки, можна вивести наступне узагальнене (без прив'язки до галузі) поняття зобов'язання. Зобов'язання – це правовідносини, в яких зобов'язана особа на вимогу управненої особи зобов'язана здійснити певну дію чи утриматись від такої. Даний напрям наукових пошуків не є завершеним і вимагає подальших досліджень.

¹ Иоффе И. О. Обязательственное право. – М.: Юридическая литература, 1975. – С. 5

² Аномалії в цивільному праві України: навчально-практичний посібник / Відп. ред. Р. А. Майданик. – К.: Юстиніан, 2007. – С. 28.

³ Савиньи Ф. К. Обязательственное право / Предисл. В. Ф. Попондопуло. / Перев. с нем. В. Фуксаи, Н. Мандро. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2004. – С. 365.

⁴ Вільнянський С. Й. Загальне вчення про зобов'язання. // Антологія української юридичної думки / За заг. ред. Ю. С. Шемшученка. – Т. 9. – К.: Юридична книга, 2008. – С. 465.

⁵ Там само. – С. 466.

Резюме

У даній статті досліджується правова природа такого виду правовідносин як зобов'язання. Аналізуються положення юридичної доктрини та норм українського законодавства щодо особливостей суб'єктів, предмету та підстав виникнення зобов'язання, а також доводиться можливість сприйняття зобов'язання як загально-правового явища.

Ключові слова: зобов'язання, обов'язок, виконання зобов'язання, суб'єкт зобов'язань, об'єкт зобов'язань, підстави виникнення зобов'язань.

Резюме

В статье изучается правовая природа такого вида правоотношений как обязательство. Анализируются положения юридической доктрины и норм украинского законодательства на предмет выявления особенностей субъекта, предмета и оснований возникновения обязательства, а также отстаивается позиция восприятия обязательства как общеправового явления.

Ключевые слова: обязательство, обязанность, исполнение обязательства, субъект обязательств, объект обязательств, основания возникновения обязательств.

Summary

This article investigates the legal nature of such kind of legal relations as obligations. It analyses regulations of the juridical doctrine and norms of the Ukrainian legislation as for peculiarities of parties, the subject, object and grounds for creation of an obligation, besides, it proves that an obligation can be perceived as a common legal phenomenon.

Key word: obligations, responsibility, to act obligations, subject obligations, object obligations, grounds for creation of an obligation.

Отримано 19.06.2012

О. О. БАКАЛІНЬСКА

Ольга Олегівна Бакалінська, кандидат юридичних наук, доцент Київського національного торговельно-економічного університету

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ЗМІСТУ ПОНЯТТЯ ДОБРОСОВІСНІСТЬ У ЗАХІДНІЙ ПРАВОВІЙ ДОКТРИНІ

Визнання того, що парадигма природного права може і повинна бути використана для характеристики правових явищ, спричинило за собою конкретні наслідки. Насамперед, це стало поштовхом до активного освоєння багатств не тільки правової, а й філософської думки, «що оперує категоріями вищого смислового порядку», природні права були проголошені основою конституційного статусу особистості, підставою для обмеження державної влади, що підкреслює їх надправовий характер, а «початковим, первинним, спонукальним мотивом і обставиною при формуванні прав і свобод людини, яких суспільство має дотримуватися, є вимога відображення в законах природних властивостей людини»¹.

Більшість дослідників, вказуючи на те, що категорії добросовісності, розумності й справедливості є морально-етичними та оціночними, підкреслюють, що намагатися жорстко визначити їх в законі, договорі чи рішенні суду практично неможливо, а в окремих випадках – і не варто. Зокрема, Й. А. Покровський наводив такий вислів німецького дослідника Є. Ерліха з приводу визначення поняття добросовісності: «Що таке за німецьким правом зловживання правом, в яких випадках має місце порушення «Treu und Glauben», або